منابع مورد استفاده رازی در تدوین کتاب «الحاوی»

ابوالقاسم سلطانی*

گروه طب اسلامی و طب سنتی، فرهنگستان علوم پزشکی جمهوری اسلامی ایران

چکیده

به منظور روشن شدن بخشی از سهم ایران در پیشرفت دانش پزشکی، کتاب الحاوی تألیف دانشمند مشهور ایرانی "رازی" مورد بررسی دقیق قرار گرفت. اسامی ۱۱۲ پزشک و ۲۸٦ کتاب استخراج شد. از این تعداد، اسامی ۳۸ پزشک و ۲۰ کتاب در هیچ یک از کتب تاریخ پزشکی نیامده و یا در تشخیص هویت آنها اشتباه شده است. در این مقاله با در نظر گرفتن قدمت تاریخی، به ترتیب نام پزشکان طبق نام مندرج در الحاوی، اسامی ذکر شده در سایر کتب تاریخی، زمان زیست، نام آثار مورد استفاده رازی، شماره جلد، شماره صفحه و بالاخره منابع مورد استفاده که برای تطبیق ها و مطالعات بعدی ارزشمند است آمده است.

واژگان کلیدی: الحاوی، رازی، منبع شناسی

۱. مقدمه

ابوبکر محمدبن زکریای رازی به روایت ابوریحان بیرونی در ۲۷ اوت ۸۶۵ /شعبان ۲۵۱ ق پا به عرصه وجود گذاشت و در اکتبر ۹۲۵- شعبان ۳۱۳ در حالی دیده از جهان فروبست که حدود ۲۷۳ کتاب، مقاله و رساله از خود به یادگار گذاشته بود.

مهمترین تألیف رازی کتاب الحاوی[1] است که در حقیقت یک دایره‌المعارف پزشکی محسوب می‌شود و در آن شرح تمام بیماریها، طرز درمان و نظریات متقدمین از هرمس مصری (۵۸۰ ق م) تا هم عصر خود ابوبکر رقی (وفات ۹۱۵ م/۳۰۳ ق) آمده است. یکی از ویژگیهای رازی آن است که در ابتدا نظریات دانشمندان گذشته را ذکر کرده سپس بر اساس تجربیات بالینی خود نظریات آنها را تأیید و یا رد می‌نماید و عقیده خود را بیان می‌کند. به عنوان مثال می‌نویسد: شرک هندی گوید: صداع (سردرد) به علت وجود کرم در سر می‌باشد که از حرکت آن درد عارض می‌گردد. من می‌گویم، چنین چیزی غیرممکن است (۱/۱). از جالینوس تعجب می‌کنم که چگونه از انواع مالیخولیا جز یک نوع را ذکر نکرده است (۲/۱) و در صفحه ۱۳۲ طرز درمان مالیخولیا را که جالینوس ذکر کرده است، تأیید و از آن دفاع می‌کند.

در جوامع اغلوقن[2] آمده است: در سردردی که با التهاب شدید سر همراه باشد، ادرار به رنگ سفید است چون تلخیها به سوی سر بیشتر جذب می‌شود. به نظر من باید بررسی شود (۳/۱).

در مالیخولیا، اسکندر (اسکندر طرالیوس متوفی ۶۰۶ م) با ایارجات قوی اسهال می‌داده است در حالی که به هیچ وجه نباید چنین کرد. چون آنها را به منتهای جنون می‌کشاند (۴/۱). در آسم ذکر نموده است که به هیچ وجه نباید از داروهایی که خلط را غلیظ و خروج آن را مشکل می‌سازد، استفاده نمود لذا موادی نظیر تریاک، یبروح و همچنین مواد قابض کاملاً برای

* فرد مسوول مکاتبات

[Downloaded from jiitm.ir on 2025-10-28]

این بیماران مضر است و نباید مانند پزشکان قدیم این مواد را در ترکیبات داروئی ضدآسم وارد نمود (۵/۱). همچنین ذکر می‌نماید که به تحقیق، جالینوس غافل شده است ... (۶/۱).

نقل قولهای موجود در الحاوی، نه فقط از جنبه سیر تکامل دانش پزشکی، بلکه از نظر تاریخی نیز حائز اهمیت است چون رازی افزون بر نقل قول از پزشکان و کتب شناخته شده از ایشان، از دست‌نویس‌هایی نقل قول می‌کند که نام آنها در هیچ یک از کتب تاریخی مانند طبقات الاطباء و الحکماء، عیون الانباء فی طبقات الاطباء، الفهرست و حکماء قفطی نیامده است. به همین جهت محققین یا بی‌تفاوت از کنار این اسامی گذشته و یا با بیان واژه‌هائی نظیر مجعول، منحول و یا دروغین مسئله را خاتمه داده‌اند. به هر ترتیب به دلیل وجود عناصر فارسی در بعضی از این نقل قولها و با توجه به این که ابن ندیم (متوفی ۹۸۸م/۳۷۸ ق) در صفحه ۴۴۶ الفهرست (۲)، ذیل عنوان «مترجمان فارسی به عربی»، اسامی ۱۴ نفر و نیز خانواده نوبخت را ذکر می‌نماید که برخی یک و بعضی چندین کتاب را از فارسی به عربی ترجمه کرده‌اند. تحقیق درباره منابع مورد استفاده رازی از نظر سیرتکامل پزشکی و تاریخی به ویژه برای ایران حائز اهمیت است.

از مطالعه دقیق ۲۴ جلد کتاب الحاوی، اسامی ۱۱۲ پزشک و ۲۸۶ کتاب استخراج شده است. از این تعداد، اسامی ۳۸ پزشک و ۲۰ کتاب در هیچ یک از کتب تاریخ پزشکی نیامده و یا در تشخیص هویت آنها اشتباه شده است؛ از جملهٔ این پزشکان می‌توان از فردی ناشناخته «مجهول» نام برد که در ۲۴ جلد الحاوی، ۲۰۸ موضع، برای مثال در جلد اول در صفحات ۲۵، ۲۵۱، ۲۵۵، ۴۱۶، ۴۵۰، ۴۶۳، ۴۹۱، ۴۹۲ آمده است و نیز بدیغورس در ۱۰۴ مورد، قلهمان یا قهلمان یا پهلمان در ۲۱ مورد، مهراریس ج ۲۱ ص ۵ و ۱۴۷، احمدبن علی الطبیب ج ۱۹ ص ۴۶، وازفی ج ۱۶ص۱۵۶، اربوطس ج۱۹ ص ۱۷۳، ابوالسدی ج ۲ ص ۱۵۵، ابولوعس ج۳ ص ۹، اسقالاتوطس ج ۱۹ ص ۱۳۹، اطری ج ۸ ص ۱۲، سمرانیون ج ۲۱ ص ۵ و همچنین به داود رومی، صبی مجوسی، عزیز بشار کحال، الفائق (کتاب)، لثاسیوس و لوقرسطس اشاره کرد بویژه از کتاب طب قدیم می‌توان نام برد که به غلط به بقراط نسبت داده شده است.

۲. تطبیق اسامی اشخاص معلوم الهویه و کتب ذکر شده در الحاوی با نامهای متداول

رازی در مواضع مختلف بدون ذکر نام کتاب از نویسنده و یا برعکس نقل قول می‌نماید و اغلب این اسامی با نامهای مندرج در کتب دیگر فرق دارد. به عنوان مثال: ثاوفرسطس، بولونیس، ارکاغانیس، اطهورسفس، یهودی، سندهشار به ترتیب در کتب دیگر به صورت تئوفراست، آپولونیس، ارسیجانس، کسنوکراتس، ماسرجویه و ورنده آمده است و یا اسامی کتابهای علاج الحبالی، استحاله الاخلاط، کتاب فی المسهله به ترتیب با نامهای «علاج النساء اللواتی لا یحبلن»، «فی اخلاط الاربعه و ماتشترک فیه» و «کتاب فی الادویه المسهله» آمده است.

در زیر به ذکر اسامی اشخاص معلوم الهویه به ترتیب قدمت تاریخی و در ابتدا، نامی که در الحاوی آمده و سپس نام متداول، تاریخ تولد و وفات و سپس تألیفات مولف با نام ذکر شده در الحاوی و داخل پرانتز نام متداول و بالاخره منابع آمده است.

۳. منابع و مآخذ شناخته شده مورد استفاده رازی

۳-۱. الکمیس

آلکمایون[۳] اولین معلم، قدیمی‌ترین مکتب پزشکی یونان در کروتون، تقریباً همزمان با مکتب فلسفی فیثاغورث (ت ۵۸۰ ف ۴۹۰ ق م)، کاشف عصب بینائی، رازی در الحاوی ج ۱۹ ص ۴۱۰، «اذا جمدالدم و اللبن فی المعده یبردالانسان ... و یصغر نبضه» و ص ۴۱۲ از وی نقل قول کرده است.

منابع:۱/۳، ۱/۴.

۳-۲. بقراط

ابقراط، بقراطیس، ابقراطیس[۴] (ت ۴۵۹ یا ۴۶۰ ف ۳۵۵ ق م).

تألیفات: اپیدیمیا ج ۱ ص ۸۰، ج ۵ ص ۱۷، فی‌الادویه المسهله ج ۶ ص ۱۵۵، طبیعه الانسان ج ۸ ص ۱۳۰، قاطیطریون (حانوت الطیب)ج ۱ ص ۲۵۸، ج ۱۳ ص ۱۳۸، کتاب فی الجنین (کتاب الاجنه) ج ۱۰ ص ۳۳۲، تدبیر الامراض الحاده ج

[Downloaded from jiitm.ir on 2025-10-28]

۱۰ ص ۲۰۴، کتاب الحبل (حبل فی حبل) ۹ ص ۱۰۶، کتاب الجبر (کتاب الجبر، الکسر یا الخلع)، ج ۱۳ ص ۲۲۶، صرع ج ۱ ص ۲۵۱، اوجاع العذاری ج ۹ ص ۶۷، مرض الهی ج ۱ ص ۲۳۹، منی ج ۹ ص۹۱، الاهویه و البلدان (کتاب الاهویه و الازمنه و المیاه و البلدان)ج ۶ ص ۶۱، اخلاط ج ۵ ص ۱۷۳، فصول ج ۵ ص ۱۷۳، ج ۱۰ ص ۲۱۹، کتاب الامراض الحاده ج ۱۵ ص ۱۹، کتاب البول ج ۱۹ ص ۲۴۰ کتاب نفخ ج ۱۱ ص ۱۸۶، حفظ الصحه ج ۱ ص ۲۸۴.

منابع: ۱/۵، ۱/۲، ۲/۳، ۲/۴، ۱/۶.

۳-۳. افلاطون

افلاطون[5] (ت ۴۰۹ ف ۳۴۷ ق م).

تألیف: طیماؤس یا تیماوس ج ۱ ص ۱۴۶و ۲۶۵، ج ۶ ص ۴۵

منابع: ۲/۵، ۱/۷، ۳/۳، ۳/۴.

۳-۴. دیوجانس

ذیوجانس الکلابی، دیوگنس[6] (ت ۴۱۳ ف ۳۲۳ ق م).

تألیف: کتاب درباره طبیعت ج ۱ ص ۲۴۹

منابع: ۲/۷، ۵/۳، ۱/۸، ۳/۴

۳-۵. ارسطاطالیس

ارسطو[7] (ت ۳۸۴ ف ۳۲۲ ق م)

تألیفات: مسائل الطبیه یا مابال ج ۵ ص ۱۲۰ «من کتاب ینسب ارسطاطالیس فی المسائل الطبیعه» ج ۱۰ ص ۵۴، مسائل ارسطاطالیس فی الباه ۱۰ ص ۲۶۳

منابع: ۳/۵، ۲/۲، ۶/۳، ۴/۴

۳-۶. ذیمقراطیس

دیمقراطیس، دموکریت[8] (ت ۴۲۰ ف ۳۰۰ ق م)

تألیف: رازی به نقل از جالینوس «گزندگان از رازیانه تازه برای زیاد کردن دید چشم استفاده می‌نمایند «من کتاب دیمقراطیس» ج ۱۹ ص ۱۳۴

منابع: ۴/۵، ۳/۲، ۷/۳، ۲/۸، ۵/۴

۳-۷. ثاوفرسطس

تئوفراست[9] (ت ۳۷۲ ف ۲۸۷ ق م)

تالیفات: کتاب النفس، اسباب النبات

منابع: ۵/۵، ۴/۲، ۸/۳، ۳/۷، ۲/۶

۳-۸. اراسطراطیس

اراسیتراتس، ارسیسطراطس[10] (ت ۳۱۰ ف ح ۲۴۷ ق م).

تالیف: در تشریح آراء ارسیسطراطس در تشریح ج ۱ ص ۶۶

منابع: ۶/۵، ۹/۳، ۳/۸، ۶/۴، ۳/۶

۳-۹. ذیوفیلس

ذیوفلس[11] (احتمالا سده ۳ ق م)

تألیف: نقل قول «قال ذیوفیلس فی الثانیه فی الاعضاء الالمه فی وصف المالنخولیا» ج ۵ ص ۷۳

منابع: ۷/۵، ۷/۴

۳-۱۰. اسقلبیاذس

اسکلپیادس[12] (قرن اول ق م)

تألیف: نقل قول، ج ۱۵ ص ۲۱۱، من کتاب ارخیجانس قال استقلبیاذس

منابع: ۸/۵، ۸/۴، ۴/۷، ۴/۶

۳-۱۱. نیقلاوس

نیقولای دمشقی[13] (ت ۶۳ ق م ف ۲۰ م)

تالیف: کتاب ادویه مفرده (النبات)

منابع: ۵/۷، ۱۰/۳، ۵/۶

۳-۱۲. میسوسن

احتمالاً مناسئاس[14] (نیمه دوم قرن اول ق م)

تألیف: کناش؛ «من کتاب میسوسن فی القوابل» صاحب کتاب القوابل ج ۱۰ ص ۱۴۲، ص ۱۸۲

منابع: ۹/۵، ۹/۴

۳-۱۳. اثینائوس

اتنایوس[15] (نیمه دوم قرن اول م)

تألیف: حکی حنین؛ج ۲۰ ص ۲۹۰

[Downloaded from jiitm.ir on 2025-10-28]

منابع: ۱۱/۳، ۱۰/۴

۳-۱۴. اطهورسفس

کسنوکراتس[۱۶] (نیمه دوم قرن اول م)

تالیف: من کتاب کسانو قراطس فی الحجار ج ۱۷ ص ۳۰،ج ۲ ص ۱۰۵

منابع: ۱۰/۵، ۱۱/۴

۳-۱۵. بولونیس

ابولونیوس، ابلونیویس نجار، آپولونیس[۱۷] (قرن اول میلادی)

تالیف: فی الطبیعیات ج ۱۳ ص ۱۱۶

منابع: ۱۱/۵، ۵/۲

۳-۱۶. اقریطن

اقریطون المزین، کریتون[۱۸] (ت ۵۲ م ف ۱۱۸ م)

تالیف: کتاب اقریطن (کتاب الزینه) «لبقاء الثدی علی حاله» ج ۷ ص ۶، ج ۱۱ ص ۹

منابع: ۶/۷، ۶/۲، ۴/۸، ۱۲/۴، ۶/۶

۳-۱۷. هراوس الحکیم

هراوس، هوداس، هراس[۱۹] (قرن اول م)

تألیفات: حاوی ج ۱ ص ۶۶، ج ۳ ص ۸۰ و۸۱، ج ۱ ص ۹۸

منبع: ۱۳/۴

۳-۱۸. دیاسقوریدوس

دیوسقوریدوس عین زربی، دیوسکورید[۲۰] (ت ۵۶ م)

تالیفات: المقالات السبع من کتاب دیاسقوریدوس و هو هیولی الطب فی الحشائش و السموم، ج ۱ ص ۶۱ و ۷۵

منابع: ۷/۷، ۷/۲، ۵/۸، ۷/۶

۳-۱۹. روفس

روفوس افسوسی، روفس کبیر[۲۱] (۱۱۰ میلادی)

تالیفات: کتاب الی من لایجد طبیباً (تدبیر من لا یحضره الطبیب)ج ۴ ص ۳، فی المالنخولیا ج۶ ص ۸۶، تدبیر النساء ج ۶ ص ۱۵۵، اوجاع المفاصل ج ۷ ص ۲۰۱، کتاب تدبیر ج ۱۵ ص ۲۱۱، تدبیر الاطفال یا تدبیر الصبیان یا فی تربیه الاطفال ج ۴ ص ۶۵، ج ۱۹ ص ۳۷۲، کتاب البحران ج ۱۴ ص ۲۴۹، فی ذات الجنب ج ۴ ص ۱۹۱، وجع الکلی ج ۱۰ ص ۴۲، اوجاع الخاصره ج ۱۰ ص ۷۹، فی علاج الحمیات ج ۱۵ ص ۹۰، سموم ج ۶ ص ۱۳۵، کتاب الحمام ج ۶ ص ۲۳۸، شراب اللبن ج ۶ ص ۸، فی ذکر ابقراط ج ۱۰ ص ۱۱، تهزیل السمین ج ۶ ص ۲۸۱، فی عقار فاوانیا ج ۱ ص ۲۳۸، کتاب الشراب ج ۲۱ ص ۹۰، کتاب الاطعمه ج۲۰ ص ۲۵۰، شری الممالک ج ۳ ص ۲۹ کتاب الی العوام ج ۱۰ ص ۱۰۹

منابع: ۱۲/۵، ۱۲/۳، ۶/۸، ۱۴/۴

۳-۲۰. سواریس

سورنوس، سورانوس افسوسی[۲۲] (ت ۹۸ ف ۱۳۸ م)

تألیف: رازی بدون ذکر نام کتاب از وی نقل قول می‌کند، ص ۴۲۲و ۴۳۷

منابع: ۸/۲، ۱۳/۳، ۱۵/۴

۳-۲۱. ارکیغانس

ارکاغانیس، ارخیجانس، ارشیجانس، ارجیجانس[۲۳] (نیمه اول قرن دوم م)

تالیفات: ارکاغانیس فی باب الازمنه (ادوار المزمنه) ج ۵ ص ۲۴۶، فی الامراض المزمنه (اسقام المزمنه) ج ۶ ص ۸۵ کتاب فی بالخربق ج ۶ ص ۴۹، فی اوجاع الکلی ج ۱۰ ص ۴۸، طبیعت الانسان (کناش) ج ۱ ص ۱۴۲

منابع: ۸/۷، ۱۴/۳،۹/۲، ۷/۸، ۱۶/۴، ۸/۶

۳-۲۲. انطیلس

انتیلوس، انکیلوس[۲۴] (اواسط قرن دوم م)

تالیف: کتاب انطیلوس ج ۲ ص ۱۳۶،ج ۷ ص ۶

منابع: ۱۳/۵، ۸/۸، ۱۷/۴

۳-۲۳. اغلوقن

اغلوقن[۲۵]

تالیف: جوامع اغلوقن (جوامع الانحطاط اغلوقن)، حاوی ج ۶

[Downloaded from jiitm.ir on 2025-10-28]

ص ۲۳۸و ۱۳ ص ۶۶
منابع: ۱۴/۵، ۱۰/۲، ۹/۸، ۹/۶

۳-۲۴. جالینوس

جالینوس[۲۶] (ت ۱۳۰ ف ۲۱۰ م)

تالیفات: اسطقسات (کتاب فی الاسطقسات علی رای بقراط) ج ۶ ص ۴۵، کتاب المزاج ج ۱۹ ص ۳۹۳، صناعه الصغیره یا صناعه الطبیه ج ۱۰ ص ۲۲۵، تفسیر کتاب نبض صغیر (کتاب فی النبض الصغیر الی طثرون و الی سایر المتعلمین) ج ۷ ص ۱۹۹، فی القوی الطبیعیه ج ۵ ص ۴۲، اعضاء الالمه (کتاب فی تعریف علل الاعضاء الباطنیه) ج ۱۱ ص ۱۹، نبض کبیر (کتاب فی النبض یا نبض الکبیر) ج ۵ ص ۱۰۷، اصناف الحمیات ج ۱۷ ص ۳۵ کتاب البحران ج ۴ ص ۱۱۸، ایام البحران ج ۱۷ ص ۹۴، حیله البرء ج ۶ ص ۱، عمل التشریح یا تشریح کبیر یا تشریح یا صناعه التشریح (علاج التشریح)ج ۲ ص ۲۶۱، ج ۱۲ ص ۶۲، تشریح الاموات یا تشریح الموتی (کتاب فی تشریح حیوان المیت) ج ۳ ص ۲۲۷، الادویه الموجوده (فی الادویه التی یسهل وجودها یا ادویه الموجوده فی کل مکان) ج ۶ ص ۸۶، العلل و الاعراض (مجموعه‌ای از رساله‌های اسباب الامراض، اصناف الاعراض، اسباب الاعراض) ج ۱۰ ص ۳۵، کتاب العین (فی تشریح العین) ج ۲ ص ۱۵، کتاب حرکت العضل ج ۱۲ ص ۱۵۵، علل التنفس ج ۹ ص ۶۶، کتاب فی الصوت ج ۳ ص ۱۶۰، منفعه النبض (الحاجه الی النبض)ج ۱۷ ص ۳۶، کتاب العادات ج ۸ ص ۱۱۳، آراء ابقراط و افلاطن ج ۱ ص ۲۴، منافع الاعضاء ج ۵ ص ۴۳، ازمان الامراض (فی اوقات الامراض) ج ۱۶ ص ۵۸، سوء المزاج (کتاب فی سوء المزاج المختلف) ج ۷ ص ۲۸۰، الادویه المفرده ج ۱ ص ۱۵، کتاب الامتلاء ج ۷ ص ۶۲، فی الغلظ الخارج عن الطبیعیه (فی الاورام یا اصناف غلظ الخارج عن طبیعیه ج ۷ ص ۱۸۶، مسائل المولودین ... و المولود سبعه اشهر (کتاب فی تولد الجنین المولود سبعه اشهر) ج ۹ ص ۱۵۸، المره السودا ج۵ ص ۳۹، کتاب المنی ج ۹ ص ۸۵، ادوار الحمیات و عللها و تحصیلها ج ۱۸ ص ۲۹، مختصر (اختیارات) حیله البرء (اختصار حیله البرء) ج۳ ص ۱۵ و ۱۶، کتاب فی الفصد ج ۲ ص ۱۴۱، الکیموس، (فی‌الکیموس) ج ۱۹ ص ۳۲۰، ترکیب الادویه ج ۲ ص ۲، الادویه المقابله الادواء ج ۳ ص ۲۰۲، کتاب ینسب الی جالینوس فی السموم ج ۷ ص ۲۲۰، ترياق الی قیصر (ترياق الی فیسون) ج ۷ ص ۱۶۲، کتاب الذبول ج ۴ ص ۱۱۳، فی صبی یصرع (فی صفات لصبی یصرع) ج ۱۱ ص ۱۸۲، الاغذیه (فی قوی الاغذیه) ج ۵ ص ۴۵، التدبیر الملطف ج ۱۰ ص ۲۴۰، تدبیر الاصحاء ج۴ ص ۱۹۰، کتاب الاخلاط ج ۳ ص ۱۳۲، التجربه (التجربه الطبیه) ج ۱۹ ص ۳۴۱، فی الموت السریع ج ۲ ص ۱۶۰، سیاسه الصحه ج ۱۰ ص ۴۲، علامات ج ۵ ص ۴۰، رسم الطب بالتجارب ج ۱۳ ص ۳۶، کتاب الحبن منسوب به جالینوس ج ۱۳ ص ۴۶، کتاب الحدود ج ۱۰ ص ۲۷۸، عرق النساء ج ۱۱ ص ۹۹
منابع: ۱۵/۵، ، ۱۱/۲، ۱۵/۳، ۱۰/۸، ۱۰/۶، ۱۸/۴

۳-۲۵. شرک هندی

سیرک، سرک، چرک، کرکه، کاراکا[۲۷] (قرن ۲ م).

تالیف: کرکه سمهتا یا کتاب شرک هندی (سمهتا) ج ۲ ص ۶۹، ج ۵ ص ۵۵
منابع: ۱۶/۵، ۱۶/۳، ۱۱/۸، ۱۹/۴، ۱۱/۶

۳-۲۶. اسکندر الافرودیسی

اسکندر الافرودیسی[۲۸] (ت ۱۹۳)

تالیفات: (قاطیغوریایس لارسطا طالیس، تفسیر ارمینیاس، تفسیر آنالو طیقا، اسطقسات) حاوی بدون ذکر نام کتاب ج ۱ ص ۱۱۸
منابع: ۱۷/۵، ۱۰/۷، ۱۷/۳، ۱۲/۸، ۱۲/۶

۳-۲۷. تئودروس

تیادروس[۲۹] (ت ۳۱۰ ف ۳۷۹، در زمان شاپور دوم

تالیفات: خلاصه الطب به زبان پهلوی، کتاب الحجاره، در الحاوی بدون ذکر نام کتاب ج ۱ ص ۳۴۲
منابع: ۱۸/۵، ۱۸/۳، ۱۳/۸، ۱۱/۷، ۱۳/۶

۳-۲۸. اوریباسیوس

اریباسیس[۳۰] (ت ۳۳۵ ف ۳۹۵ تا ۴۰۰م)

[Downloaded from jiitm.ir on 2025-10-28]

تالیف: کناش یا کتاب السیعن ج ۵ ص ۵۵
منابع: ۱۹/۵، ۱۲/۲، ۱۲/۷، ۱۹/۳، ۲۰/۴، ۱۴/۸

۳-۲۹. فریفوریوس

فرفوریوس، غرغوریوس[۳۱] (ت ۳۳۰ ف ۴۰۰ م)
تالیف: کتاب طبیعت انسان، حاوی چاپ بیروت ج ۲ ص ۸۰
منابع: ۱۳/۲، ۲۰/۳، ۱۵/۸، ۱۴/۶

۳-۳۰. فیلغریوس

فیلغرغورس، فیلاگریوس[۳۲] (ت نیمه دوم قرن ۴ م)
تالیفات: کناش صغیر، الی العوام، الی العامه ج ۵ ص ۱۶۹، ج۵ ص ۲۰۷، ج ۷ ص ۲۹۷، نقرس (وجع نقرس) ج ۶ ص ۹۷، شفاء الاسقام (مداواه الاسقام) ج ۵ ص ۱۸۸، سرطان ج ۷ ص ۱۰۰، ج ۱۲ ص ۸۹، رساله فی الحصی (فی الحصاه) ج ۱۰ ص ۱۳۰، تریاق ج ۷ ص ۱۰۰، کناش فی ثلاث مقالات ج ۱ ص ۱۴۷، وجع البطن ج ۵ ص ۷۱، رساله فی ذیابیطس ج ۱۰ ص ۱۹۵، اختناق الرحم (اختناق الارحام) ج ۹ ص ۶۷، رساله فی‌عرق النساء ج ۱۱ ص ۱۵۹
منابع: ۲۰/۵، ۲۱/۳، ۱۳/۷، ۱۴/۲، ۱۶/۸، ۲۱/۴، ۱۵/۶

۳-۳۱. اطلاؤس

ابن طلاؤس، برطلاؤس، انقیلاؤس، نیقلاؤس[۳۳] (قرن ۶ م)
تألیف: از اسکندرانی‌ها، الحاوی بدون ذکر نام کتاب ج ۲ ص ۵۱و ۵۸و ۱۸۵، ج ۳ ص ۸۶، ج ۱۰ ص ۲۳۳
منابع: ۲۱/۵، ۱۵/۲

۳-۳۲. بلادیوس

پالادیوس، فلادیوس[۳۴] (نیمه دوم قرن ششم)
تألیف: بدون ذکر نام کتاب، رازی از وی درباره ورم اربیه نقل قول کرده است ج ۱۴ ص ۱۵۷
منابع: ۲۲/۵، ۲۲/۳، ۲۲/۴

۳-۳۳. سرجیس راسی العینی

سرخس الرأسی[۳۵] (ف ۵۳۶ م)
تالیف: کتاب استسقاء ج ۷ ص ۲۳۴
منابع: ۲۳/۵، ۲۳/۳، ۱۷/۸، ۱۶/۶

۳-۳۴. اشلیمن۳۶

اشلیمن (قرن ششم م).
تالیف: کناش (کتاب اشلیمن)، حاوی ج ۷ ص ۱۶ «من کتاب اشلمین للزیاده فی اللبن»
منبع: ۲۳/۴

۳-۳۵. اسکندروس

اسکندر طرالیوس[۳۷] (ت ۵۲۵ ف ۶۰۶ م)
تالیفات: کناش ج ۲ ص ۱۷۶، کناش صغیر ج ۱۶ ص ۴۳، مالیخولیا ج ۶ ص ۴۰، کتاب المعده ج ۵ ص ۸۹
منابع: ۲۴/۵، ۱۴/۷، ۱۶/۲، ۲۴/۳، ۱۸/۸، ۱۷/۶

۳-۳۶. بولس

فولس، فولیس، بولس الاجا نیطی القوابلی، فولیس الاجانیطی، پاولس[۳۸] (نیمه اول سده هفتم م). آخرین نماینده طب یونانی
تالیفات کناش (کناش ثریا) ج ۵ ص ۵۳و ۵۲، تدبیرالحوامل ج ۵ ص ۴۵، تهزیل السمان ج ۶ ص ۲۴۲
منابع: ۲۵/۵، ۱/۹، ۱۵/۷، ۱۷/۲، ۲۵/۳، ۱۹/۸، ۱۸/۶

۳-۳۷. مغنیس الحمصی

ماگنوس حمصی[۳۹]
تالیف: مقاله فی البول ج ۱۹ ص ۴۶و ۸۱و ۸۳
منابع: ۱۷/۲، ۲۴/۴، ۱۹/۶

۳-۳۸. افلاذیوس

فلاذیوس، پالادیوس[۴۰] (نیمه دوم قرن ۶ م)
تالیف: شرح کتاب الفصول جالینوس ج ۴ ص ۱۱۶، ج ۷ ص ۱۴۵
منابع: ۲۶/۳، ۲۰/۶

۳-۳۹. ارسالاوس

استفانوس آرنالدوس[۴۱] (قرن ششم م)
تألیف: الحاوی چاپ بیروت ج ۱۹ ص ۳۸ درباره پیشاب (نقل قول)
منابع: ۲۷/۳، ۲۱/۶

[Downloaded from jiitm.ir on 2025-10-28]

۳-۴۰. اهرن

اهرون القس الاسکندرانی، هارون، اهرن کشیش[۴۲] (اواخر قرن ششم و اوایل قرن هفتم م)

تالیف: کناش، ج ۶ ص ۱۴۴

منابع: ۲۶/۵، ۲/۹، ۱۸/۲، ۲۸/۳، ۱۶/۷، ۲۰/۸، ۲۲/۶

۳-۴۱. یهودی

ماسرجویه، ماسرجیس[۴۳] معاصر مروان بن حکم (۶۸۴-۶۲۳ م)

تالیفات: قوی الاطعمه و منافعها و مضارها، قوی العقاقیر منافعها و مضارها، و دو مقاله که در دو قسمت به ترجمه کناش اهرن افزوده است، حاوی ج ۱ ص ۱۴۸و ۱۶۶، ج ۵ ص ۴۶، ج ۲۱ ص ۲۵۵

منابع: ۲۷/۵، ۱۹/۲، ۲۱/۸، ۲۵/۴، ۲۳/۶

۳-۴۲. هندی

استسکره، آستانگر[۴۴] واگیهطه (قرن هفتم م)

تألیف: الحاوی بدون ذکر نام کتاب از هندی نقل قول کرده است «الحرف یذهب البواسیر» ج ۱۱ ص ۶۵

منابع: ۲۶/۴

۳-۴۳. شمعون راهب٤٥

شمعون راهب (طیبویه) (۷۰۰ م/۸۱ ق).

تألیف: رازی بدون ذکر نام کتاب از وی نقل قول نموده است «قال شمعون، شفاء نافع للرعشه فی الیدین» ج ۱ ص ۴۵

منابع: ۲۸/۵، ۲۷/۴، ۲۴/۶

۳-۴۴. تیاذوق

ثیاذوق[۴۶] (ت ۶۶۱ م/۴۱ ق)

تالیف: کناش ج ۱۰ ص ۱۴۸

منابع: ۲۹/۵، ۱۷/۷، ۲۲/۸، ۲۵/۶

۳-۴۵. ابوجریح راهب

ابوجریح راهب (قرن ۸ م).

تالیفات: کتاب فی المسهلات ج ۶ ص ۱۰۰، تذکره للنقرس من عمل الراهب ج۱۱ ص ۱۶۱ اصلاح الادویه ج ۶ ص ۱۱۶

منابع: ۳۰/۵، ۲۸/۴

۳-۴۶. جورجس بن بختیشوع

جورجس بن بختیشوع (ف ۷۷۰ م/۱۵۳ ق).

تالیفات: کتاب اخلاط ج ۱ ص ۱۱۲، کناش ج ۵ ص ۱۱۲، دیابیطا «جورجس فی دیابیطا» ج۱۰ ص ۲

منابع: ۳۱/۵، ۱۸/۷، ۲۳/۸، ۲۹/۴، ۲۶/۶

۳-۴۷. ابن لجلاج

پزشک منصور خلیفه (۷۷۴-۱۵۸/۷۵۳-۱۳۶ ق)

تالیف: کناش ج ۵ ص ۱۰۹، ج ۷ ص ۱۰۰

منابع: ۳۲/۵، ۱۹/۷، ۲۰/۲، ۳۰/۴

۳-۴۸. سندهشار

سندهسار، ورنده[۴۷] (قرن ششم م)

کتاب: سندهشار، سندهسار (سه هیوگه)ج ۵ ص ۱۶۸

منابع: ۳۳/۵، ۳۱/۴

۳-۴۹. ابوهلال حمصی

ابوهلال حمصی (قرن هشتم م).

تألیف: در الحاوی بدون ذکر عنوان کتاب نقل قول شده است ج ۵ ص ۵۲، ج ۱۵ ص ۲۶

منابع: ۳۴/۵، ۳۲/۴، ۲۹/۳، ۲۴/۸

۳-۵۰. محمدبن خالدبن برمک

محمدبن خالدبن برمک (پایان قرن هشتم م).

تالیفات: التجارب (محمدبن خالد) ج ۶ ص ۲۱۴، ترياق ج ۱۹ ص ۲۵۱

منابع: ۲۱/۲، ۳۳/۴

۳-۵۱. جبرائیل

جبریل بن بختیشوع (ابوعیسی) (ف ۷۹۱ م/۱۷۵ق)

تالیفات: ورم حصی «من کتاب جبریل للورم الحصی» ج۱۰ ص ۲۴۳، مقاله فی العین ج ۵ ص۱۷۹

منابع: ۳۵/۵، ۲۰/۷، ۳/۹، ۳۰/۳، ۲۷/۶

۳-۵۲. بختیشوع

[Downloaded from jiitm.ir on 2025-10-28]

ایشوع بخت، بختیشوع دوم، بختیشوع بن جورجس (ابوجبرائیل) (ف ۸۰۰ م/۱۸۳ق)

تالیفات: کناش مختصر، تذکره بدون ذکر نام کتاب ج ۱ ص ۹۹، ج ۶ ص ۲۵۳

منابع: ۳۶/۵، ۲۱/۷، ۴/۹، ۲۵/۸، ۲۸/۶، ۳۴/۴

۳-۵۳. ابن بطریق

ابوذکریا یحیی بن بطریق (ف ۸۱۵ م/۲۰۰ق)

تالیف: کتاب السموم ج ۶ ص ۸۷

منابع: ۳۷/۵، ۲۲/۲، ۳۱/۳، ۲۶/۸، ۲۹/۶

۳-۵۴. ابن اسوبولس

ابولونیوس اسکندرانی (۸۲۰ م/۲۰۵ق)

تألیف: بدون ذکر نام کتاب در الحاوی «قال ابن اسوبولس» ... ج ۱۳ ص ۱۵۹

منبع: ۳۵/۴

۳-۵۵. مسیح دمشقی

ابوالحسن عیسی بن حکم مسیح دمشقی (ف ۳۹ ۸ م/۲۲۵ق)

تالیف: کناش، بدون ذکر نام کتاب با عنوان «مسیح» نقل قول کرده است حاوی ج ۴ ص ۳۶، ج ۷ ص ۳۵-۳۴

منابع: ۳۸/۵، ۲۳/۲، ۲۷/۸

۳-۵۶. ابن ماسویه

ابوذکریا یوحنابن ماسویه، ابوذکریا جندیشاپوری[۴۸] (ت ۷۷۶ ف ۸۵۷ م/ت ۱۶۰ ف۲۴۳ق)

تالیفات: کناش ابن ماسویه (کناش المشجر) ج ۸ ص ۴۹، ج ۱۰ ص ۷۶، فی اصلاح المسهل (اصلاح الادویه المسهله) ج ۵ ص ۲۳۴، ج ۶ ص ۱۰۹، حمیات ج ۵ ص۷۰، کتاب مالیخولیا ج ۱ ص ۷۳، الصداع (کتاب فی الصداع و علله و اوجاعه و ادویته) ج ۵ ص ۷۰، دفع مضار السموم ج ۲۱ ص ۳۹،جامع (الجامع یا جامع الطب مما اجتمع علیه اطباء فارس والروم) ج ۴ ص ۶۰، ج ۵ ص ۱۷۵، الکمال و التمام ج ۱ ص ۲۹۲، ج ۲ ص ۱۹۰، خواص الاغذیه (کتاب خواص الاغذیه و البقول و اللحوم و الالبان و اعضاء الحیوان) ج ۲ ص ۲۱، حمیات ج ۳ ص ۹، ج ۵ ص ۷، کتاب ماءالشعیر ج ۶ ص ۹۹،تدبیر الازمنه (الازمنه) ج ۶ ص ۸۶، المنجح کتاب غریب لابن ماسویه (المنجح فی التداوی من صنوف الامراض و الشکاوی) ج ۷ ص ۳۱، کتاب الغذا (کتاب فی الاغذیه) ج ۵ ص ۱۶۱، الکامل لابن ماسویه فی المنقیه (الکامل فی الادویه المنقیه) ج ۵ ص ۲۰۹، علاج الحبالی (علاج النساء اللواتی لایحبلن) ج ۹ ص ۱۳۴و ۱۵۷، کتاب الاسهال ج ۵ ص ۱۱۷، کتاب الرحم ج ۹ ص ۴۸، شراب الفاکهه ج ۵ ص ۲۲۸، کتاب فی وجع المفاصل ص ۲۲۹، فی محنه الاطباء (طبیب)ج ۱۷ ص ۳۹، المسائل ۵ ص ۲۴۳ فی دفع ضرر الاغذیه ج ۵ ص ۱۸۶، کتاب السدر و الدوار ج ۱ ص ۵۷

منابع: ۳۹/۵، ۲۲/۷، ۲۴/۲، ۵/۹، ۳۲/۳، ۲۸/۸

۳-۵۷. سلمویه

سلمویه بن بنان (ف ۸۴۰ م/۲۲۶ق)

تالیفات: تدبیر الصحه ج ۹ ص ۲۷ «اذا افرط الطمث» ج ۹ ص ۲۷، ج ۲ ص ۱۲۵

منابع: ۴۰/۵، ۲۳/۷، ۲۵/۲، ۳۳/۳، ۳۰/۶

۳-۵۸. ایوب ابرش*

ایوب ابرش ناقل (اواسط قرن ۹ میلادی)

تالیف: کتاب تفسیر فی البول «قال ایوب الابرش فی کتابه فی البول» حاوی ج ۱۵ ص ۷۲

منابع: ۴۱/۵، ۳۴/۳، ۳۶/۴، ۲۹/۸، ۳۱/۶

وی با ایوب رهاوی که در قرن هفتم و هشتم میلادی می‌زیسته است فرق دارد، رجوع شود به ۴۲/۵ و ۲۶/۲

۳-۵۹. ربن طبری

ابوالحسن علی بن سهل بن ربن طبری (ت ۸۰۹ ف ۸۶۴ م/ت۱۹۴ ف ۲۵۰ق)

تالیفات: فردوس الحکمه، کناش الحضره، منافع الادویه و الاطعمه و العقاقیر رازی بدون ذکر نام کتاب در جلد اول الحاوی صفحات ۲۸ و ۸۲ از وی نقل قول می‌نماید

[Downloaded from jiitm.ir on 2025-10-28]

منابع: ۴۳/۵، ۲۴/۷، ۳۰/۸، ۳۲/۶

۳-۶۰. ابن سرابیون

یوحنا (یحیی) سرابیون[۴۹] (ف ۸۶۴ م/۲۵۰ق)

تالیفات: کناش صغیر ج ۱۴ ص ۱۲۹،ج ۱۹ ص ۱۱۹، کناش یوحنا کبیر یا کناش کبیر ج ۱۹ ص ۱۱۹، اقرابادین ابن سرابیون ج ۶ ص ۲۸۲

منابع: ۲۵/۷، ۳۷/۴

۳-۶۱. سابور

شاپور، سابوربن سهل (ف ۸۶۹ م/۲۵۶ق)

تالیف: اقرابادین الکبیر یا اوسط

منابع: ۴۴/۵، ۲۶/۷، ۲۷/۲، ۳۵/۳، ۳۱/۸

۳-۶۲. کندی

ابویوسف یعقوب بن اسحاق بن صباح کندی[۵۰] (ف ۸۷۳ م/۲۶۰ق)

تالیفات: اختیارات الکندی «اختیارات ابی یوسف الکندی لادویه الممتحنه المجربه و هی الاقربادین»ج ۶ ص ۲۸۱، اثبات الطب ج ۵ ص۱۷۴، رساله فی النقرس مع وجع المعده ج ۵ ص ۹۰، کتاب فی المسهله (کتاب فی الادویه المسهله) ج ۶ ص ۵۱، تحرز من وجع المعده ج ۵ ص ۹۴

منابع: ۴۵/۵، ۳۶/۳، ۳۲/۸، ۳۸/۴

۳-۶۳. حنین

حنین بن اسحاق[۵۱] (ت ۸۰۹ ف ۸۷۷ م/ت۱۹۴ ف۸۶۴ق)

تالیفات: آلات الغذا (آلات الغذاء و تدبیر و امرالدواء المهسل) ج ۶ ص ۱۳۴، کتاب الاغذیه ج ۲۰ ص ۱۷۰، فی تدبیر المطعم (رساله فی تدبیر الصحه فی المطعم و المشرب) ج ۵ ص ۱۱۸و ۱۲۰، کتاب المعده (کتاب فی اوجاع المعده) ج ۵ ص ۵۹، مسائل حنین المولود لسبعه اشهر ج ۹ ص ۱۰۳، فی الباه (کناش فی الباه) (کتاب فی اسرار الفلاسفه فی الباه) ج ۱۰ ص ۲۶۳، الاستسقاء (کتاب فی تدبیر المستسقین، ج ۷ ص ۲۵۶، مقاله فی الحمام ج ۴ ص ۱۷۹ حصاه (مقاله فی تولد الحصاه)ج ۱۰ ص ۱۲۴، اصلاح الادویه ج ۴ ص ۶۵، اقرابادین ج ۵ ص ۸۱، تدبیر الاسنان و اللثه (قول فی حفظ الاسنان و استصلاحها) ج ۶ ص ۳۶، مسائل الحنین فی البول التی انتزعها من کتاب ابقراط و جالینوس ج ۱۰ ص ۲۷، کتاب الفصد ج ۶ ص ۷۹، تریاق ج ۵ ص ۹۶، اختیار (اجناس) ادویه العین ج ۲ ص ۴۶، کتاب بصر ج ۳ ص ۴۸، اختیارات (اختیار ادویه العین) ج ۲ ص ۱۰۴، علاج الجرب ج ۲ ص ۱۶۰، فی تدبیر من غلب علیه الیبس ج ۶ ص ۲۳۸، تدبیر الناقه ج ۶ ص ۲۴۷، کتاب الدلایل ج ۵ ص ۷۵، مسائل امراض الحاده ج ۲۱ ص ۸۷، کتاب الابدال منسوب لجالینوس ج ۲۱ ص ۳۴۳.

منابع: ۴۶/۵، ۲۷/۷، ۳۷/۳، ۳۹/۴، ۳۳/۶

۳-۶۴. ابن ابی خالد الفارسی ابن ابی خالد الفارسی (قرن ۹ م).

تالیف: کناش فارسی «کناش فارسی هندی» ج۶ ص ۴۷، ج۱۰ ص ۱۳۳

منابع: ۴۰/۴، ۳۳/۸

۳-۶۵. عیسی بن ماسه

ابن ماسه (ف ۸۸۸ م/۲۷۵ق)

تالیفات: رساله فی استعمال الحمام ج ۶ ص ۳۰، کتاب التدبیر ج ۶ ص ۸۷، کتاب قوی الاغذیه ج ۶ ص ۱۳۲

منابع: ۴۷/۵، ۳۴/۸، ۴۱/۴

۳-۶۶. سرخسی

احمدبن الطیب سرخسی، ابوالعباس احمدبن محمدبن مروان سرخسی (مقتول ۸۹۹ یا ۲۸۶/۹۰۱یا۲۸۸ق)

تالیف: کتاب البول ج ۱۹ ص ۱۰۴

منابع: ۴۸/۵، ۲۸/۷، ، ۳۸/۳، ۳۵/۸، ۳۴/۶

۳-۶۷. ثابت بن قره

ابوالحسن ثابت بن مروان حرانی(ت ۸۳۶ ف ۹۰۱/ت۲۲۲ف۲۸۹ق).

تالیف: کتاب (رساله) فی وجع المفاصل ج ۱۱ صص ۲۳۵و ۲۴۵

منابع: ۴۹/۵، ۳۹/۳، ۳۶/۸، ۴۲/۴، ۳۵/۶

[Downloaded from jiitm.ir on 2025-10-28]

۳-۶۸. عبدوس

عبدوس بن زید (اواخر قرن ۹ یا اوایل قرن ۱۰م)

تالیف: تذکره عبدوس «التذکره فی الطب» ج ۶ ص ۸۳

منابع: ۵۰/۵، ۲۹/۷، ۲۹/۲، ۳۷/۸، ۴۳/۴

۳-۶۹. حبیش بن حسن اعسم دمشقی

حبیش بن حسن اعسم دمشقی (ف پایان قرن ۹ م).

تالیفات: کتاب الاغذیه ج ۲۱ ص ۳۴۳، اقرابادین ج ۸ ص ۴۰

منابع: ۵۱/۵، ۳۰/۷، ۳۰/۲، ۴۰/۳، ۳۸/۸، ۴۴/۴، ۳۶/۶

۳-۷۰. اسحاق

اسحق بن عمران معروف به سم ساعه (۹۰۷ میلادی ۲۹۵ ق محکوم به مرگ)

تالیفات: مقاله درباره غذا ج ۳ ص ۸۹، ج ۶ ص ۸۵، العنصر و التمام ج ۱۳ ص ۸۲ (با عنوان اسحق)

منابع: ۵۲/۵، ۴۵/۴

ساهر: یوسف القس (ف ۹۰۲)

تالیف: کناشه، الحاوی بدون ذکر عنوان کتاب ج ۶ ص ۸۴

منابع: ۵۳/۵، ۳۱/۷، ۳۱/۲، ۴۱/۳

۳-۷۱. اسحاق بن حنین

ابویعقوب اسحق بن حنین بن اسحاق العبادی (ت ۸۳۰ ف ۹۱۰ م/ت ۲۱۵ ف ۲۹۸ق)

تالیف: کتاب تریاق ج ۸ ص ۱۸۰، ۱۳ ج ص ۸۲

منابع: ۵۴/۵، ۴۶/۴، ۴۲/۳، ۳۷/۶

۳-۷۲. حکیم بن حنین

حکیم بن حنین (ف اوایل قرن ۱۰ م).

تألیف: بدون ذکر عنوان کتاب «قال حکیم بن حنین ... انه (انیسون) یستعمل فی السل المزمن» ج۲۰ ص ۱۲۸

۳-۷۳. قسطا

قسطابن لوقا (ف ابتدای قرن ۱۰ م)

تالیفات: کتاب فی البلغم و علـه و مداواتـه ج ۸ ص ۶۰، فـی الـدم (علل الدم) ج ۶ ص ۳۶، استحاله الاخلاط (فی اخلاط الاربعه و ما تشترک فیه) ج ۱۱ ص ۱۶۱، فی المره السودا ج ۱۶ ص ۱۱۶

منابع: ۵۵/۵، ۳۲/۷، ۴۳/۳، ۳۹/۸، ۴۷/۴، ۳۸/۶

۴. بحث

در مطالعه کتب تاریخ پزشکی و دایره المعارف‌ها، غالباً بـه اسـامی اشخاص و کتبی برخورد می‌کنیم که نویسنده در برابر آنها سـکوت نموده و یا با واژه‌هایی نظیر مجهول، منحول و یا دروغین به بحـث خاتمه می‌دهد. با توجه به این کـه نـام ایـن اشـخاص و کتـب در کتاب الحاوی آمده است و در نقل قولهای حـاوی از آنهـا عناصـر فارسی به چشم می‌خورد و از طرف دیگر ابن نـدیم (متـوفی ۹۸۸ م) در صفحه ۴۶۶ الفهرسـت، ذیـل عنـوان «مترجمـان فارسـی بـه عربی» اسامی اشخاصی را ذکر می‌کند که بعضاً برخی از این کتـب را در زمان ساسانیان از فارسی به عربی ترجمه کرده‌انـد و از آنجـا که نقل قولهای بسیار ارزنده رازی نه فقط از نظر سیر تکامل دانـش پزشکی بلکه از نظر تاریخی به خصوص برای ایران حـائز اهمیـت می‌باشد لذا برای احراز هویت این دانشمندان و کتب، مطالعه دقیـق کتاب الحاوی ضروری به نظر می‌رسد.

علائم و اختـصارات: ت= تولـد ف= وفـات م= مـیلاد ق م= قبل از میلاد

منابع

۱. رازی، ابوبکر محمدبن زکریا. الحاوی فی الطب. ۲۴ جلـد. حیدرآباد دکن: جزء الاول. ۱۹۷۴ م، (الطبعه الثانیه)؛ جـزء الثالث و العشرون، القسم الثانی، الطبعه الاولی. ۱۹۷۰ م.

۱/۱. ج ۱، ص ۴۱۵

۲/۱. ج۱، ص ۱۲۶.

۳/۱. ج۱، ص ۱۲۶.

۴/۱. ج۱، ص ۱۳۳

۵/۱. ج ۴، ص ۸

۶/۱. ج۱۶، ص ۱۶۸

۲. ابن ندیم، محمدبن اسحاق الندیم. کتاب الفهرست. ترجمه تجدد، رضا. تهران: چاپخانه بانک بازرگانی ایران. ۱۳۴۶.

۱/۲. ص ۵۱۴

[Downloaded from jiitm.ir on 2025-10-28]

۲/۲. ص ۱۶
۳/۲. ص ۵۱۲
۴/۲. ص ۴۶۰
۵/۲. ص ۵۵۳
۶/۲. ص ۵۲۲
۷/۲. ص۵۲۲
۸/۲. ص ۵۲۳
۹/۲. ص ۵۱۵
۱۰/۲. ص ۵۱۵
۱۱/۲. ص ۷-۵۱۵
۱۲/۲. ص ۵۲۱
۱۳/۲. ص ۴۶۲
۱۴/۲. ص ۵۲۰
۱۵/۲. ص ۵۲۱
۱۶/۲ ص ۵۲۳
۱۷/۲. ص ۵۲۲
۱۸/۲. ص ۵۲۸
۱۹/۲. ص ۵۲۸
۲۰/۲. ص ۲۵۶
۲۱/۲. ص ۴۴۵
۲۲/۲. ص ۴۴۵
۲۳/۲. ص ۵۲۸
۲۴/۲. ص ۵۲۶
۲۵/۲. ص ۵۲۷
۲۶/۲. ص ۳۴۱
۲۷/۲. ص ۵۲۸
۲۸/۲. ص ۴۷۲
۲۹/۲. ص ۸۸
۳۰/۲. ص ۵۲۹
۳۱/۲. ص۵۳۰

۳. سارتون، جرج. مقدمه بر تاریخ علم. جلد اول. ترجمه صدری افشار، غلامحسین. تهران: انتشارات دفتر ترویج علوم. ۱۳۵۳.

۱/۳. همان، ج ۱، ص ۱۲۸
۲/۳ ص ۱۵۱
۳/۳ ص ۱۶۸و ۱۶۹،
۴/۳ ص ۸۴
۵/۳. ص ۱۵۰
۶/۳. ص ۱۸۵
۷/۳. ج ۱ ص ۱۴۲
۸/۳. ص ۱۹۵
۹/۳. ص۲۱۲
۱۰/۳. ص ۲۸۳
۱۱/۳. ص ۳۱۲
۱۲/۳. ص ۳۳۲
۱۳/۳. ص ۳۳۳
۱۴/۳. ج ۱ ص ۳۳۰
۱۵/۳. ص ۳۵۲
۱۶/۳. ص۳۳۴
۱۷/۳. ص ۳۶۵
۱۸/۳. ص ۴۲۵
۱۹/۳. ص ۴۲۵
۲۰/۳. ص ۳۸۲
۲۱/۳. ص ۴۲۶
۲۲/۳. ص ۴۴۸
۲۳/۳. ص ۴۸۵
۲۴/۳. ص ۵۱۷
۲۵/۳. ص ۵۴۷
۲۶/۳. ص ۴۴۸
۲۷/۳. ص ۵۴۷
۲۸/۳. ص ۵۴۷
۲۹/۳. ص ۶۹۳
۳۰/۳. ص ۶۶۴
۳۱/۳. ص ۶۴۷
۳۲/۳. ص ۶۶۴
۳۳/۳. ص ۶۶۴

[Downloaded from jiitm.ir on 2025-10-28]

۳۴/۳. ص ۶۶۵
۳۵/۳. ص ۷۰۴
۳۶/۳. ص ۶۵۱
۳۷/۳. ص ۷۰۶
۳۸/۳. ص ۶۹۳
۳۹/۳. ص ۶۹۴
۴۰/۳. ص ۷۰۷
۴۱/۳. ص ۲۹۵
۴۲/۳. ص ۶۹۶
۴۳/۳. ص ۶۹۷

۴. سزگین، فؤاد. تاریخ نگارشهای عربی. جلد سوم. ترجمه مؤسسه‌ی نشر فهرستگان به اهتمام خانه کتاب. تهران: نشر فهرستگان. ۱۳۸۰.
۱/۴. همان، ص ۴۷
۲/۴ ص ۴۹،
۳/۴. ص ۸۴
۴/۴. ص۸۶
۵/۴. ص ۴۸
۶/۴. ص ۹۰
۷/۴. ص ۸۸
۸/۴ ص ۹۲
۹/۴. ص ۹۳
۱۰/۴. ص ۹۳
۱۱/۴. ص ۹۴
۱۲/۴. ص ۹۸
۱۳/۴. ص ۹۵
۱۴/۴. ص۱۰۲
۱۵/۴. ص ۹۹
۱۶/۴. ص ۹۹
۱۷/۴. ص۱۰۱
۱۸/۴. ص ۱۰۸
۱۹/۴. ص ۲۶۷
۲۰/۴. ص ۲۱۹
۲۱/۴. ص ۲۲۲
۲۲/۴. ص۲۳۰
۲۳/۴. ص ۲۴۷
۲۴/۴. ص ۲۳۵
۲۵/۴. ص ۲۷۶
۲۶/۴. ص ۲۶۸
۲۷/۴. ص ۲۴۹
۲۸/۴. ص ۲۷۹
۲۹/۴. ص ۲۸۱
۳۰/۴. ص ۲۸۱
۳۱/۴. ص ۲۷۰
۳۲/۴. ص ۲۹۲
۳۳/۴. ص ۲۹۴
۳۴/۴. ص ۲۸۱
۳۵/۴. ۴۹۸
۳۶/۴. ص ۳۰۱
۳۷/۴. ص ۳۱۶
۳۸/۴. ص ۳۲۲
۳۹/۴. ص ۳۲۸
۴۰/۴. ص ۳۵۶
۴۱/۴. ص ۳۴۶
۴۲/۴. ص ۳۵۰
۴۳/۴. ص ۳۵۸
۴۴/۴. ص ۳۵۸
۴۵/۴. ص ۳۵۹
۴۶/۴. ص ۳۶۳
۴۷/۴. ص ۳۶۶

۵. ابن ابی اصیبعه، موفق الدین ابی العباس. عیون الانباء فی طبقات الاطباء. ۲ مجلد. مصر: مطبعه الوهبیه. ۱۲۹۹ هجری (۱۸۸۲) میلادی.
۱/۵. ج ۱ ص ۲۴ ،
۲/۵. ج ۱ صص ۲۳، ۴۹،
۳/۵. ج ۱ ص ۵۴، ۶۷، ۶۹،

[Downloaded from jiitm.ir on 2025-10-28]

۴/۵. ج ۱ ص ۱۹و ۳۵ و ۳۶،
۵/۵. ج ۱ ص ۶۹
۶/۵. ج ۱ ص ۲۲
۷/۵. ج ۱ ص ۲۲
۸/۵. ج ۱ ص ۳۶
۹/۵. ج۱ ص ۲۲
۱۰/۵. ج۱ ص ۳۶
۱۱/۵. ص ۷۳
۱۲/۵. ص ۳۳ تا ۸۵،
۱۳/۵. ج ۱ ص ۱۰۹
۱۴/۵. ج ۱ ص ۹۱،
۱۵/۵. ج ۱ص ۷۱،
۱۶/۵. ج ۲ ص ۳۲
۱۷/۵. ص ۶۹
۱۸/۵. ص ۳۰۸
۱۹/۵. ج ۱ ص ۱۰۹
۲۰/۵. ج ۱ ص ۹۸ و ۱۰۳
۲۱/۵. ج ۱ ص ۱۰۹
۲۲/۵. ج ۱ ص۱۰۳
۲۳/۵. ج ۱ ص ۳۰۹
۲۴/۵. ج ۱ ص ۳۶
۲۵/۵. ج ۱ ص۱۰۳
۲۶/۵. ج ۱ ص ۱۰۹
۲۷/۵. ج ۱ص ۱۰۹
۲۸/۵. ج ۱ص ۱۰۹
۲۹/۵. ج ۱ ص ۱۲۱
۳۰/۵. ج ۱ ص ۱۰۹
۳۱/۵. ج ۱ ص ۱۲۵و ۱۲۳
۳۲/۵. ج ۱ ص ۱۵۲
۳۳/۵. ج ۲ص ۳۲
۳۴/۵. ج ۱ ص ۲۴۰
۳۵/۵. ج ۱ ص ۱۳۸-۱۲۷
۳۶/۵. ج ۱ ص ۱۲۵،۱۲۷
۳۷/۵. ج ۱ ص ۲۰۵
۳۸/۵. ج ۱ ص ۱۲۱-۱۲۰
۳۹/۵. ص ۱۷۰
۴۰/۵. ج ۱ ص ۱۶۴و ۱۷۰
۴۱/۵. ج ۱ ص ۱۷۰
۴۲/۵. ج ۱ ص ۲۰۴
۴۳/۵. ج ۱ ص ۳۰۸
۴۴/۵. ج ۱ ص ۱۶۱
۴۵/۵. ج ۱ ص ۲۰۶
۴۶/۵. ج ۱ ص ۱۸۴
۴۷/۵. ج ۱ ص۱۸۴
۴۸/۵. ج ۱ ص ۲۱۴
۴۹/۵. ج ۱ ص ۲۱۰
۵۰/۵. ج ۱ ص۱۶۰
۵۱/۵. ج ۱ ص ۲۰۲
۵۲/۵. ج ۲ص ۳۶-۳۵
۵۳/۵. ج ۱ ص ۲۰۳
۵۴/۵. ج ۱ ص ۲۰۰
۵۵/۵. ج ۱ ص ۲۴۴

۶. صفا، ذبیح الله. تاریخ علوم عقلی در تمدن اسلامی تا اواسط قرن پنجم. مجلد اول. تهران: انتشارات دانشگاه تهران. ۱۳۷۴.

۱/۶. ص ۱۱۴-۱۱۵
۲/۶. ص ۸۳ و ۹۷
۳/۶. ص۳، ۱۱۵
۴/۶. ص ۳۳۲
۵/۶. ص ۹۷
۶/۶. ص ۱۱۵
۷/۶. ص ۱۱۵
۸/۶. ص ۱۲۰
۹/۶. ص ۲۳۷
۱۰/۶. ص ۱۱۶
۱۱/۶ ، . ص ۲۷

[Downloaded from jiitm.ir on 2025-10-28]

۱۲/۶. ص ۹۹،
۱۳/۶. ص ۳
۱۴/۶. ص۱۰۰
۱۵/۶. ص ۱۱۹
۱۶/۶. ص ۷
۱۷/۶. ص۱۲۰
۱۸/۶. ص ۱۲۰
۱۹/۶. ص ۳۷۱
۲۰/۶. ص ۸و ۱۱۷
۲۱/۶. ص ۷۲
۲۲/۶. ص ۳۷
۲۳/۶. ص ۳۷
۲۴/۶. ۱۶
۲۵/۶. ص ۳۸
۲۶/۶. ص ۳-۵۲
۲۷/۶. ص ۵۴ و ۵۵
۲۸/۶. ص ۵۲
۲۹/۶. ص ۶۲
۳۰/۶. ص۱۳۰
۳۱/۶. ص۸۲
۳۲/۶. ص ۶۰
۳۳/۶. ص ۶۳ و ۶۴
۳۴/۶. ص ۱۳۹
۳۵/۶. ص۷۵
۳۶/۶. ص ۴-۷۳
۳۷/۶. ص ۱-۷۰
۳۸/۶. ص ۲-۷۱

۷. قفطی، جمال‌الدین ابوالحسن علی بن یوسف. تاریخ الحکماء قفطی. ترجمه فارسی از قرن یازدهم هجری. تهران: انتشارات دانشگاه تهران. ۱۳۷۴.
۱/۷. ص ۳۱
۲/۷. ص ۲۵۲
۳/۷. ص ۱۵۰
۴/۷. ص ۱۲۷و ۱۳۰
۵/۷. ص ۹۷
۶/۷. ص ۱۰۱
۷/۷. ص ۲۵۳
۸/۷. ص۱۰۰
۹/۷. ص۱۷۱
۱۰/۷. ص۸۰
۱۱/۷. ص ۶۰
۱۲/۷. ص۱۰۲
۱۳/۷. ص ۳۵۹
۱۴/۷. ص ۱۰۱
۱۵/۷. ص ۳۵۹
۱۶/۷. ص ۱۱۳
۱۷/۷. ۱۴۷
۱۸/۷. ص،۲۱۷
۱۹/۷. ص ۵۸۸
۲۰/۷. ص۱۸۳
۲۱/۷. ص ۱۴۵
۲۲/۷. ص ۵۱۲
۲۳/۷. ص ۲۸۸
۲۴/۷. ص ۲۵۹
۲۵/۷. ص ۵۱۳
۲۶/۷. ص ۲۸۸
۲۷/۷. ص ۳۳۴
۲۸/۷. ص۱۱۰
۲۹/۷. ص ۳۴۵
۳۰/۷. ص ۲۴۴
۳۱/۷. ص ۵۲۸
۳۲/۷. ص ۳۶۱

۸. نجم آبادی، محمود. تاریخ طب در ایران پس از اسلام: از ظهور اسلام تا دوران مغول. تهران: انتشارات دانشگاه تهران. ۱۳۵۳.
۱/۸. ص ۸۸

[Downloaded from jiitm.ir on 2025-10-28]

۲/۸. ص ۷۴۶
۳/۸. ص ۱۲
۴/۸. ص ۲۶
۵/۸. صص ۱۳و ۱۴ و ۲۶۴
۶/۸. ص ۲۶
۷/۸. ص ۲۷
۸/۸. صص ۳۱ و ۳۲
۹/۸. ص ۱۹۸
۱۰/۸. ص ۱۵
۱۱/۸. صص ۱۰۲و ۱۰۶
۱۲/۸. صص ۱۹۸و۲۶۰
۱۳/۸. ص ۶۵
۱۴/۸. صص ۲۸و۲۷
۱۵/۸. صص ۱۹۸و ۲۵۶و ۲۸۴
۱۶/۸. صص ۲۷و ۲۹۷
۱۷/۸. ص ۲۲۵
۱۸/۸. ص ۲۶۳
۱۹/۸. ص ۲۹
۲۰/۸. ص ۳۱ و ۳۰
۲۱/۸. ص ۲۱۵
۲۲/۸. ص ۱۴۳
۲۳/۸. ص ۲۱۵
۲۴/۸. ص ۲۹۱
۲۵/۸. صص ۵- ۵۴
۲۶/۸. ص ۲۶۲
۲۷/۸. ص ۱۴۳
۲۸/۸. ص ۲- ۲۳۱
۲۹/۸. ص ۲۶۸
۳۰/۸. ص ۳۱۶
۳۱/۸. ص ۶۵۱
۳۲/۸. ص۲۶۶و ۴۱۰
۳۳/۸. ص ۱۸۱
۳۴/۸. ص ۳۶۹
۳۵/۸. ص ،۱۸۱
۳۶/۸. ص ۲۷۱
۳۷/۸. ص۴۰۹
۳۸/۸. ص ۲۶۰
۳۹/۸. ص ۲۶۶

۹. ابن جلجل، سلیمان بن حسان الاندلسی. طبقات الاطباء و الحکماء. ترجمه و تعلیقات از امام، سید محمد کاظم. تهران: انتشارات دانشگاه تهران. شماره ۱۳۱۹. ۱۳۴۹.

۱/۹. ص ۹۷
۲/۹. ص ۱۳۴
۳/۹. ص ۶۸ و ۱۳۵
۴/۹. صص ۶- ۱۳۵
۵/۹. صص ۹- ۱۳۷

پی نوشت

1. Continents
2. Glaucon
3. Alcmaeon
4. Hyppocrates
5. Plato
6. Diogenes
7. Aristoteles
8. Democritos
9. Theophrastos
10. Erasistratos
11. The'O Phile
12. Asklepios
13. Nicolaos Damascenos
14. Menaseas

[Downloaded from jiitm.ir on 2025-10-28]

15. Athenaeos
16. Xnocrates
17. Appolonis
18. Criton
19. Heras
20. Dioscorides
21. Rufus of Ephesos
22. Soranos
23. Archigenes
24. Antyllus
25. Glaucon
26. Galien, Galenos
27. Caraka
28. Alexander of Aphrodisias
29. Theodoros
30. Oribasios
31. Porphyros
32. Philagrios
33. Nicolaos D'Alexandreia
34. Palladios Iatrosophist
35. Sergios of Resaina
36. Shlemon
37. Alexandros De Tralleis
38. Paulos Aegineta
39. Magnes
40. Palladios
41. Stephanus Arnaldus
42. Ahron, Heron D'Alexandrie
43. Masarjawai
44. Astangahr
45. Simeon
46. Theodocos
47. Varnda
48. Mesue Major
49. Serapion
50. Alkindus
51. Juannitius

[Downloaded from jiitm.ir on 2025-10-28]